

IZVORNI ZNANSTVENI RAD

Zdravko Š O L A K (Visoka poslovna škola, Novi Sad)

zdrsolak@yahoo.com

## ODLIKE ANDRIĆEVE “ZAR-REČENICE”

Primljeno: 9. 5. 2018.

UDK: 821.163(497.6).09Andrić, I.:81'38

U ovom radu obuhvaćene su analizom “zar-rečenice” izdvojene iz sabranih dela Ivo Andrića. U tom skupu (133 primera) formirane su najpre grupe uočavanjem rečenica koje su se javile u dijalogu, rečenica koje su deo monologa, zatim “zar-rečenica” koje su se našle u blizini jedna druge u istom pasusu teksta. Ova podela omogućila je da se ispituju osnovne odlike upotrebe rečice *zar*, kao i uloga “zar-rečenice” u opisu događaja o kome se pripoveda. U radu je ukazano na Andrićevu sklonost da retko upotrebljava rečicu *zar* u formalnim upitnim rečenicama iza kojih sledi odgovor, a mnogo češće u formi prividnih pitanja iza kojih obično nema dijaloške replike sa odgovorom, niti nekog komentara kada je reč o primerima izdvojenim iz monologa.

**Ključne reči:** Ivo Andrić, rečica *zar*, dijalog, monolog

179

### 1. UVOD

U ovom radu bavimo se rečenicama u kojima je Ivo Andrić upotrebio rečicu *zar*. Skup “zar-rečenica”<sup>1</sup> (133 primera) izdvojen iz ukupnog piščevog dela razvrstan je najpre u srodne grupe prema ulozi koju je rečica *zar* dobila u pojednim rečenicama. Tu ima nekoliko rečenica s malim brojem reči gde rečica *zar* dobija posve jednostavnu ulogu. Ima i običnih, s obeležjima svakodnevnog

---

<sup>1</sup> Izraz “zar-rečenica” koristimo u ovom radu po uzoru na Roberta Hodela koji piše o Andrićevim “jer-rečenicama” uočavajući “obrazac rečenice koji je izrazito karakterističan za Andrićev stil: periodu sa veznikom ‘jer’” (Hodel 2008: 168). Na upotrebu veznika *jer* i *ali* u Andrićevim rečenicama osvrnuo se i Asim Peco. On zapaža da su u Andrićevom tekstu rečenice koje počinju sa *jer* odnosno *ali* česte i da su ovi veznici u njima upotrebljeni u “nevezničkoj funkciji”. Peco se ne upušta u dublju analizu takve upotrebe, ali navodi da bi ona mogla da se stavi “pod gramatičku lupu”. Primenom takvog postupka, kako Peco navodi, pisac je “više išao za svojim jezičkim osjećanjem nego za krutim šablonima” (Peco 1985: 252). U “jer-rečenicama”, kako Hodel navodi, “koordinirajuće *jer* ne fokusira neki strogo kauzalni odnos”, umesto navođenja razloga može da sledi preciziranje prethodne rečenice. Hodel je istakao i neke odlike “jer-rečenice”: “Andrić njome prvenstveno iskazuje neku uopštenu misao koju zatim ilustruje nekim konkretnim slučajem. [...] u Andrićevim ‘jer-rečenicama’ se navodi neka vrsta evidencije (očevidnosti) [...]” (Hodel 2008: 169).

govornog jezika. Ali, kao što će se videti iz ovog prikaza, većina rečenica u kojima je upotrebljena rečca *zar* ima posebnu ulogu u opisu događaja o kojima pisac pripoveda. Oslonac na "zar-rečenicu" omogućio je da u tim opisima do izražaja dođu glavne karakteristike ponašanja pojedinih ličnosti, a ponegde i odlike njihovog postupanja u naročito dramatičnim okolnostima.

Uzimajući u obzir grupe "zar-rečenica", istražujući sličnost u okviru grupe, moguće je otkriti i nekoliko različitih namena kojima je, prilagođena toku radnje, poslužila "zar-rečenica". Ponekad se njome unosi bitna promena od značaja za dalji tok pripovedanja. Nesporazum, neslaganje i konflikt naglo izbijaju na videlo i o njima se priča nastavlja. Nekad se "zar-rečenica" nalazi pri kraju opisa neugodnih, napregnutih i konfliktnih situacija u kojima su se ličnosti našle, a koje se već smiruju i razrešuju. Zbog toga je bilo potrebno u analizu uključiti širi tekst kojem pripadaju izdvojene "zar-rečenice". Otkrivanjem sličnosti u pojedinim grupama "zar-rečenica" otkrivaju se i tipične odlike Andrićeve upotrebe rečce *zar* i s njom povezani posebni elementi njegove pripovedačke tehnike.

"Zar-rečenice" nisu česte u Andrićevom tekstu. Pri njihovom izdvajanju u ovoj analizi uzeta su u obzir piščeva sabrana dela. Težnja je bila da se izdvoji što više primera, da se postigne što potpuniji obuhvat. Skup izdvojenih "zar-rečenica" poslužio je za analizu osnovnih odlika Andrićeve upotrebe rečce *zar*. U nekim primerima navode se, takođe, jedna ili nekoliko rečenica koje prethode, a ponekad i one koje slede "zar-rečenicu". Skup izdvojenih rečenica razvrstan je u grupe (klase) uočavanjem sličnosti među njima. Pri tome su uzeta u obzir i objašnjenja rečce *zar* koja su se mogla naći u rečnicima<sup>2</sup> i novijim člancima.<sup>3</sup>

180

<sup>2</sup> U *Rečniku srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika* dato je koncizno objašnjenje rečce "zar" [navodimo izostavljajući primere]: "1. u pitanjima ili uzvičnim rečenicama koje imaju oblik pitanja a. Za isticanje neprihvatljivosti ili neopravdanosti nečega, u neverici, sumnji, čuđenju b. Zajedno sa negacijom, kad se izostanak nečega prima kao nešto neočekivano, neobično, manje opravdano i sl. 2. kad se izrazu pridaje karakter neizvesnosti, hipotetičnosti: valjda, biće" (Institut za srpskohrvatski jezik, 1969, knjiga VI: 326–327). Uz reč *zar* navodi se u *Rečniku srpskohrvatskoga književnog jezika* objašnjenje: "1. rečca za sumnju, valjda, možda 2. uzvično-upitna rečca u formalnim pitanjima koja izražavaju nevericu, čuđenje ili odbijanje, poricanje 3. dopusni veznik, kad sam (mogao), kud" (Matica srpska, 1967, knjiga II: 202). Tri navedena značenja u novijim studijama svedena su na dva: "Ovo poslednje [...] nije posebno značenje već samo varijanta prethodnog" (Vlajić-Popović 2016: 70). Pitanje koje je od dva značenja starije postavljeno je još davno: "Koje je značenje starije, to se ne može reći, jer je pitanje reči *zar* tamno" (Maretić 1963: 554).

<sup>3</sup> "Tako dolazimo do – verovatno najrealnije – pretpostavke da je rečca *zar* hibridnog, slovensko-turskog porekla, tj. da se na štokavskom terenu, najkasnije u XVII veku, domaća

Analiza "zar-rečenice" u Andrićevom delu biće izložena prema klasifikaciji nadenih rečenica u srodne klase. Najpre se u prvom delu rada razmatraju rečenice koje su deo dijaloga. U pitanju su rečenice koje u svom obraćanju jedna osoba upućuje drugoj osobi ili grupi ljudi. U drugom delu rada imaju se u vidu rečenice koje su deo nekog monologa ili pak potiču iz piščevih beležaka ili eseja na razne teme. To je osnovna podela u okviru koje je razvrstavanje nastavljeno uključivanjem dopunskih kriterijuma.

## 2 "ZAR-REČENICA" KAO DEO DIJALOGA

U studijama o Andrićevom delu, kada je reč o upotrebi dijaloga u tekstu, autori su obično navodili da se on retko javlja.<sup>4</sup> U stvari stiče se utisak da je pisac iz razgovora dve osobe izdvojio tek neke dijaloške replike koje su posebno važne za datu govornu situaciju. U narednim grupama primera upotreba "zar-rečenice" kao takve replike bitno je doprinosila uverljivom opisu situacije u kojoj su se našli govornik i slušalac. Do izražaja dolazi njihov međusobni odnos.

181

### 2.1 HIPOTETIČNOST

Navođenje primera kojima se ilustruju različite upotrebe rečice *zar* u Andrićevom delu počecemo rečenicama kojima se izražava hipotetičnost, nesigurnost u proceni, sumnja, neizvesnost, slučajan ishod.

– Eto tako – u nas *zar*<sup>5</sup> taki adet, šta li.<sup>6</sup> Ko ti zna; ženska ćorava posla. (*Put Alije Đerzeleza*, Andrić 1978, knj. 8: 17)<sup>7</sup>

---

enklitika u upitnom značenju na početku rečenice [...] ukrstila sa turcizmom u modalnom značenju 'svakako, očito; valjda, možda' na oba kraja rečenice [...] (Vlajić-Popović 2016: 80).

<sup>4</sup> "Kod Andrića [...] dijalog nije česta pojava" (Peco 1995: 149); "Andrić retko pribegava dijalogu, koji je, i kad ga ima, veoma štur [...]" (Đukić-Perišić 2012: 653).

<sup>5</sup> Pisanje rečice *zar* kurzivom u primerima iz Andrićevih dela navedenim u ovom radu dodato je izvornom tekstu. Na sličan način pisana je rečica *zar* i u napomenama u primerima iz dela drugih pisaca.

<sup>6</sup> Sličan primer nalazimo i kod Ćorovića: "Taki je, *zar*, adet, [...]" (Ćorović 1967, knj. 4: 235).

<sup>7</sup> Pri navođenju primera korišćeno je izdanje piščevih sabranih dela iz 1978. godine (Andrić 1978). Nadalje je uz pojedine primere navedeno delo iz kojeg primer potiče, knjiga

- [...] Zapazili, *zar*, gdje se vrzete oko kuće, a mnogo vas je, pa vele da sakrijemo djevojku. (*Put Alije Đerzeleza*, 8: 29)
- Takog me, *zar*, bog stvorio da nemam straha. (*Mustafa Madžar*, 5: 35)
- Ama, *zar* u vatruštini, pa ne zna ni sam šta govori. (*Ispovijed*, 6: 34)
- [...] Božja volja *zar* tako hoće, šta li? (*Na Drini ćuprija*, 1: 370)
- (Bog *zar* tako htio i dao svaku ljepotu dušmaninu!)<sup>8</sup> (*Prokleta avlija*, 4: 112)
- Pisano je *zar* da toliki put pređe i da umre pred mojim očima. (*Travnička bronika*, 2: 56)
- [...] može svašta biti, pa *zar* i to da žene pare drže. (*Zimi*, 6: 187)
- Sinko, ne dajem te što će ti biti dobro i lako, nego što je tako, *zar*, suđeno. (*Mara milosnica*, 7: 141)
- Nju je sa očeva čitluka oteo hajduk, Špaljo Crnogorac, i odveo je u manastir Taru, *zar* da je pokrsti i uzme. (*Za logorovanja*, 5: 18)

182 Prema objašnjenjima navedenim u napomeni 2 rečca *zar* u rečenicama kojima se izražava hipotetičnost znači *valjda*, *možda*, *bice*. Rečenice bi se mogle pročitati zamenjujući rečcu *zar* nekom od ovih reči. Pored pomenutih značenja u člancima se navode i druga: *očito*, *svakako*, *verovatno* (Vlajić-Popović 2016: 77). *Očito* je da su Katinkini roditelji (drugi primer) zapazili da se Đerzelez i njegov drug vrzu oko kuće, i da je bilo posve jasno zbog čega oni to čine, i da su zato sklonili kćer. Ali Ivka Giguša ne može to sa punom sigurnošću da potvrdi dok izveštava Đerzeleza o tome. Upotreba rečce *zar* doprinela je uverljivosti jer je razumljivo da su roditelji svoje postupanje skrivali od okoline. Špaljo je odveo djevojku u manastir (poslednji primer) *verovatno* s namerom da je pokrsti i oženi.

U kojoj meri je rečca *zar* doprinela da se izrazi hipotetičnost moglo bi najbolje da se prepozna ukoliko bi se rečenice pročitale izostavljajući rečcu *zar*. Primeri su (osim primera 6: 187) iz dela u kojima se pripoveda o događajima "iz turskih vremena". U pitanju je govor ljudi iz naroda ili sveštenih lica. Andrić je ove rečenice koristio u opisima situacija u kojima jedna ličnost, odgovarajući sabesedniku na njegovo pitanje, uz odgovor pridružuje i neko opravdanje ili dopunsko objašnjenje, budući da pretpostavlja da je

---

u sabranim delima, kao i strana na kojoj se primer nalazi, a ime pisca i godina izdanja su izostavljeni. U retkim prilikama navodeno je prema izdanju sabranih dela iz 1981. godine (Andrić 1981) i prema izdanju sabranih pripovedaka iz 2012. godine (Andrić 2012). U tim slučajevima navođena je i godina.

<sup>8</sup> Ova rečenica, kao i poslednja nisu deo dijaloga, ali su raspoređene u ovu grupu imajući u vidu sličnu upotrebu rečce *zar*.

informacija koju sadrži odgovor, takav kakav je, za sabesednika neočekivana, nepovoljna ili možda neprihvatljiva iz nekih drugih razloga. U navedenim primerima rečca *zar* zauzela je razna mesta u rečenici. U nekoliko primera nije suviše udaljena od početka.<sup>9</sup> Unošenjem jedne kratke reči u repliku, reči *zar*, učinjen je znatan doprinos karakterizaciji lika koji govori, a sama govorna situacija prikazala se uverljivom. U pitanju je verodostojan odabir leksičkih sredstava u karakterizaciji likova o kojem piše Mirela Ivanić.<sup>10</sup>

Ako se ne nalazi nikakvo drugo objašnjenje za ono što se sagovorniku prenosi, onda se kaže da je u pitanju običaj, božja volja. Okolnosti bi trebalo prihvatiti takve kakve jesu bez obzira na to što se ne poznaje ono što ih uslovljava.

Primeri upotrebe rečce *zar* za izražavanje hipotetičnosti (*valjda, možda, biće*) u Andrićevom delu odražavaju i njegov odnos prema književnoj tradiciji. Na sličan način rečcu *zar* upotrebili su i pisci rođeni pre Andrića:<sup>11</sup> Dositej Obradović (1742–1811),<sup>12</sup> Mateja Nenadović (1777–1854),<sup>13</sup> Đura Jakšić (1832–1878),<sup>14</sup> Milorad Popović Šapčanin (1841–1895),<sup>15</sup> Milovan Glišić (1847–1908),<sup>16</sup> Laza Lazarević (1851–1891),<sup>17</sup> Simo Matavulj (1852–

<sup>9</sup> U značenju *valjda* rečca *zar* je "obično u sredini rečenice" (Vlajić-Popović 2016: 77).

<sup>10</sup> "Andrićev stil [...] se realizuje pomno odabranim leksičkim sredstvima koja nedvosmisleno i verodostojno ukazuju na društvene, istorijske, političke prilike bitne za kontekst dela, a istovremeno pomažu i u karakterizaciji likova i tematskom okviru" (Ivanić 2016: 67).

<sup>11</sup> U široj grupi autora čija su dela poslužila kao izvor za usporedbu našli su se i sledeći pisci: August Šenoa (1838–1881), Eugen Kumičić (1850–1904), Ante Kovačić (1854–1889), Janko Leskovar (1861–1949), Ivo Ćipiko (1869–1923), Radoje Domanović (1873–1908), Antun Gustav Matoš (1873–1914), Petar Kočić (1877–1916), Miroslav Krleža (1893–1981), Branko Ćopić (1915–1984).

<sup>12</sup> (1) No, *zar* je tako izvolila sudbina da nema srce moje ništa na svetu čemu bi se moglo jako prilepiti. (2) Peti dan moj popo, *zar* valjda je pregledao šta ja imam u torbi (Obradović 2005: 58, 141).

<sup>13</sup> (1) Ja [...] s ono malo bradice, a *zar* i stoga što sam se baš u Srbiji rodio; (2) *zar* i njima se dosadi tući; (3) brzo [su] išli, *zar* bojali se čete (Nenadović 1957: 119, 193, 193).

<sup>14</sup> Imaće, *zar*, ljudi koji nikad nisu jeli gružanske pogače (Jakšić 1978: 318).

<sup>15</sup> (1) biće *zar* koja u nas (2) ali – *zar* tako beše suđeno (3) pitajte, pa će se *zar* naći (Šapčanin 1912: 62; 1879, knj. 1: 232; knj. 2: 135).

<sup>16</sup> (1) teši je [...] da bi *zar* majci još žalije bilo (2) nije *zar* palio manastire? (3) I zato su se *zar* i mrzili. (4) moći će *zar* i bez opštine (5) neće mi *zar* biti ništa (6) Nije *zar* baš tako! (7) Uzećeš *zar* koju paru (8) Nećeš *zar* doveka biti momak! (10) Zato su se *zar* i mrzili (Glišić 1963, knj. 1: 323, 415, 520; 2011: 120, 169; knj. 2: 50, 63, 146, 520).

<sup>17</sup> Ta hajduk neće *zar* od mene tražiti pištolja! (Lazarević 2011: 108).

1908),<sup>18</sup> Stevan Sremac (1855–1906),<sup>19</sup> Janko Veselinović (1862–1905),<sup>20</sup> Edhem Mulabdić (1862–1954),<sup>21</sup> Svetolik Ranković (1863–1899),<sup>22</sup> Dinko Šimunović (1873–1933),<sup>23</sup> Josip Kozarac (1858–1906),<sup>24</sup> Svetozar Ćorović (1875–1919)<sup>25</sup>.

Pri izražavanju hipotetičnosti nekog stanja, neke promene, Andrić je rečcu *zar* retko koristio. On je takvu upotrebu rečce *zar* čuvao kao redak resurs. Očigledno da je vodio računa o tome da se prema njemu štedljivo odnosi.<sup>26</sup> Retko posežući za njim, on ga je koristio tu i tamo u opisu likova u čijem se izgledu, govoru i ponašanju oseća patina prošlosti.<sup>27</sup> (Takvi su kaluder i Ivka Giguša u priči *Put Alije Đerzeleza*, kao i likovi iz ostalih An-

<sup>18</sup> (1) kako se sinoć opija, *zar* još spava (2) Nećemo, *zar*, da sad još crkavamo od gladi. (3) oće da se naprečac posveti *zar* (4) nagleda [se] svetaca, kojih bješe, *zar*, pedeset (5) videći je, *zar*, onaku lijepu (6) Tako mu je, *zar*, sudeno bilo. (7) Jagoda je, *zar*, to čekala [...]. (8) Onima se dolje, *zar*, učini [...]. (9) i on, *zar*, ugleda njih (Matavulj 2005, knj. 1: 98, 199, 247, 257, 279; knj. 2: 53, 56, 59, 125).

<sup>19</sup> (1) K'smet mu *zar* takav! (2) milo osećajući *zar* da je i on malo kriv (Sremac 2011: 225; 1977: 210).

<sup>20</sup> (1) to joj je *zar* i bog odredio (2) [...] koliko si dobar! *zar* mi dosudi da umrem pod svojim krovom! (Veselinović 1983: 220, 380).

<sup>21</sup> (1) Ovaj mu *zar* šapnu [...]. (2) neko *zar* od suda (3) *zar* kad nije drukčije moglo biti (4) Neko se *zar* oženio; (39) jahat će se *zar* dobro! (5) [...] i on će se *zar* zagledati u koju (6) ide *zar* sam sebi da zaprosi (Mulabdić 1974: 100, 114, 116, 137, 200, 202, 221).

<sup>22</sup> (1) *zar* to ja činim od istine. (2) Osvrte se po sobi, gledajući *zar* šta bi radila [...]; (3) neće *zar* to biti (4) Naći će, *zar*, i ona sebi druga. (5) da bi se *zar* čime zabavile (Ranković 1952, knj. 1: 258, 384; knj. 2: 113, 130).

<sup>23</sup> (1) nijesi li *zar* čuo (2) misliš *zar*, da ćeš zauvijek uživati svoje blago (3) Ili mi *zar* ne radimo (4) bilo joj *zar* žao (Šimunović 1952: 72, 72, 166, 167).

<sup>24</sup> – Ah! ti si *zar* mislila, da ti je on poslao onu opravu!... (Kozarac 1950: 468).

<sup>25</sup> U delu Svetozara Ćorovića uočen je veliki broj primera u kojim je rečca *zar* upotrebljena sa značenjem *valjda*, *možda*. Teško da bi se našao pisac koji je rečcu *zar* u ovoj upotrebi intenzivnije koristio od Ćorovića. Pedesetak primera nađeno je u prve dve knjige njegovih sabranih dela. Navodimo nekoliko primera: (1) Neće mi *zar* oči iskupati? Imaće *zar* milosti da mi 'prosti... (2) Jedva *zar* dočekala da ga slobodno može zagrliti i poljubiti. (3) Ako sam ti oteo curu, neću je, *zar*, još i s konja skidati? (4) Ljudi, misleći *zar* da sam pijan, rastaviše se i načiniše mi put. (5) bojala se, *zar*, sirota, da je ne izdaju (6) Imaju, *zar*, i tamo ljudi dušu i veruju u boga (Ćorović 1967, knj. 1: 94, 271, 274; knj. 2: 170, 175, 315).

<sup>26</sup> Uočljiva je razlika u odnosu na druge pisce iz čijih dela su navedeni primeri. Izdvojeni primeri u kojima rečca *zar* izražava hipotetičnost (*valjda*, *možda*, očito) potiču iz različitih Andrićevih dela, nema ponavljanja iste upotrebe u istom delu.

<sup>27</sup> "Dijalozi pridonose i tačnom definisanju ličnosti, jer način na koji se osoba izražava prikazuje njen karakter" (Ivanova 2015: 280).

drićevih dela iz kojih su izdvojeni navedeni primeri: Abduselambeg, seljak Petar Ljoljo, Alihodža, fra Petar, kajmakam Rasim-beg, seljak Vitomir Tasovac, višegradski kadija Abdurahman-efendija Pozderac, stara žena, majka Nevenke Pamuković.)

O tome u kojoj meri se u savremenom jeziku održala upotreba reči *zar* u izražavanju hipotetičnosti, kakva je rasprostranjenost sadašnje upotrebe, da li sadašnje generacije čitalaca razumeju saopštenja navedena u primerima u ovom odeljku moglo bi da se sudi tek na osnovu posebnih istraživanja i lingvističkih testova.<sup>28</sup> U novim izdanjima gramatika u objašnjenjima reče *zar* autori ne posvećuju posebnu pažnju značenju o kojem je bilo reči u ovom odeljku i svoju pažnju usredsređuju na njenu *upitnu funkciju* (Piper i Klajn 2013: 215; Mrazović 2016: 506).<sup>29</sup>

## 2.2 KLJUČNI STAV

"Zar-rečenice" u narednim grupama primera 2.2 do 2.6 takođe su se javile u obraćanju sagovorniku. Njihova uloga u tekstu posve je različita u odnosu na rečenice iz prethodne grupe primera. Većina njih takođe potiče iz dijaloga s malim brojem replika. Ali sadržaj rečenog nije više neki usputni komentar ili obično zapažanje. Dijaloške replike u primerima koje navodimo poseduju i posebnu odliku. U pitanju je saopštenje od bitnog značaja za epizodu jednog događaja ili za priču u celini. Koristeći izraz Bernarde Katušić moglo bi se reći da je ono "semantički nabijeno".<sup>30</sup>

Tri naredna primera sadrže "zar-rečenice" koje su deo dijaloga u kojem jedna osoba osporava neki plan, postupanje ili ponašanje druge osobe. "Zar-rečenica" je komentar u kojem je sadržan tvrd stav. Potpuno uverena u ispravnost svog suda jedna osoba nastoji da razuveri sabesednika. Ona je ubedena da treba postupiti na drugi, često suprotan način.

<sup>28</sup> Za pitanja navedena u samom naslovu članku (*Zar ti to misliš? ↔ Ti to misliš zar?*) kaže se da "ono drugo savremenim govornicima srpskog jezika uopšte ne zvuči ispravno" (Vlajić-Popović 2016: 66).

<sup>29</sup> "Savremene gramatike srpskog jezika, budući normativnog karaktera, ne sagledavaju rečcu *zar* u celini, već samo u njenoj standardnoj upitnoj funkciji" (Vlajić-Popović 2016: 66).

<sup>30</sup> "Kako u cjelokupnu njegovu proznom stvaralaštvu, [...] izravan govor likova iznimno je rijetko korišten. Ne samo zbog navedene sporadičnosti nego i zbog skale najrazličitijih, često značenjski suprotstavljenih sadržaja koje prenosi takav tip govora, on odiše posebnom semantičnom nabijenosti. [...] Nerijetko su to najnabijenija značenjska mjesta" (Katušić 2017: 346).

– Kako ne bih pustio u groblje krštenog čovjeka? I što da ga ne opojem? *Zar* mu je malo što je bio zle sreće za života? (*Na Drini ćuprija*, 1: 207)

– Nije tebi mjesto u svijetu i u Njemačkoj, nego u manastiru i u Bosni. [...] *Zar* je mala stvar biti božji vojnik? (*Čaša*, 6: 150)

– Ne plači, Gati. Preklinjem te! Umiri se. Kočijaš sluša. Ja te ne razumem. *Zar* vredi zbog Bosne plakati? (*Zmija*, 9: 118)

"Zar-rečenica" dolazi kao jedna od nekoliko rečenica u nizu u kojem joj prethode upitne ili uzvične rečenice koje obično sadrže negaciju. Zahtevano, nameravano ili ispoljeno ponašanje jedne osobe neprihvatljivo je za drugu koja o tome iznosi svoje mišljenje formulišući ključni stav "zar-rečenicom". Pop Nikola ne odobrava da Fedun, vojnik-samoubica i čovek druge vere, bude sahranjen "iza plotu". On je spreman da svoj stav "dobro brani". Ne vidi razlog zašto da ne opoje pokojnika. Fra Nikola u priči *Čaša* želi da razuveri mladog fra Petra koji planira da napusti red i da ide u inostranstvo. Ni Amalija, u priči *Zmija*, ne razume plač svoje sestre.

Stav izražen "zar-rečenicom" u navedenim primerima važno je mesto u priči ili delu romana u kojem se opisuje neki događaj. U priči *Zmija* rečenica je na kraju priče, a u priči *Čaša* pri kraju jednog dela priče.<sup>31</sup> Fra Nikola njome završava navođenje razloga zbog kojih mladić ne treba da napušta svoju zemlju, a u romanu *Na Drini ćuprija* pop Nikola se, takode, poslužio "zar-rečenicom" pri kraju svojih objašnjenja u glavi u kojoj je opisana Fedunova tragična sudbina. Rečenica: "*Zar* vredi zbog Bosne plakati?" ponekad se navodi kao osamostaljena, i od sadržaja same priče nezavisna, piščeva misao o Bosni.<sup>32</sup>

### 2.3 PREKOR, RUŽENJE

U klasifikaciji koja je pomenuta na početku ovog rada izdvojena je i klasa rečenica kojima se upućuje prekor nekoj osobi. Ta klasa nije homogena. Podeljena je na tri uže celine. Najpre se navode primeri u kojima jedna osoba u nadređenom položaju, ispoljavajući bes, kori podređenu. Zatim dolaze rečenice kojima nadređena osoba kori podređenu, ali prividno mirna, bez gneva i ljutnje. U trećoj grupi primera podređena osoba, privremeno gubeći strpljenje, kori nadređenu.

<sup>31</sup> Granici u tekstu pripada ponekad posebna uloga, videti Lotman 1976: 90.

<sup>32</sup> U romanu *Hajduk Stanko* Janko Veselinović naveo je rečenicu: *Zar zato treba plakati?* (Veselinović 1983: 344).

Prekor upućen nekom ko je u podređenom položaju, izražen "zar-rečenicom", može da poprimi veoma oštru formu. Tako govori osoba koja je potpuno sigurna u svoje reči i nema nameru da promeni stav. Propust u obavljanju poslova ili kršenje ustaljenih normi ponašanja sasvim su očigledni, opravdanja nema. U pitanju je kršenje pravila zbog kojeg bi mogla da usledi i kazna. Prekoreni u očekivanju još strožeg odnosa najčešće ne pokušava da se brani pa njegov komentar izostaje.<sup>33</sup> Sasvim je jasno da pokušaj traženja nekakvog opravdanja ne bi doneo ništa.

– Slijepci! Badavadžije! [...] *Zar* se tako straža straži i carsko dobro čuva?  
(*Na Drini ćuprija*, 1: 41)

– *Zar* se tu čuvaju koze, nesrećo nesretna! – ženin glas je jako podrhtavao.  
(*Kula*, 9: 15)

– *Zar* je za tebe džamijski zid, krmak krmski, da na njega prislanjaš svoje pogane držalice. (*Travnička bronika*, 2: 82)

– Je li ti? *Zar* se ovako ostavlja radnja širom otvorena? [...] Ja da ti čuvam robu? (*Na Drini ćuprija*, 1: 392)

– Bubica! Sram te bilo, *zar* ne vidiš koliki si? I tako, gnevan na nju i još više sam na sebe, legne. (*Stvorenje*, 1981, knj. 14: 147)

Upotreba "zar-rečenice" kojom se upućuje oštar prekor ima posebne odlike. Rečenice nisu deo nekog dužeg dijaloga. Upitnik na njihovom kraju ponekad biva zamenjen usklikom ili jednostavno tačkom. Osoba kojoj je prekor upućen često je zatečena, iznenađena. Način na koji se neki posao obavlja je neprihvatljiv, suprotan pravilima ili dogovoru. Tipična je grupa reči "zar se" ("zar se tako", "zar se ovako"). To je najčešće oštro obraćanje, istovremeno i prekor i ruženje. U navedenim primerima vidimo upotrebu izraza "slepci, badavadžije", "nesrećo nesretna", "krmak krmski", "sram te bilo". Nadređeni ispoljavajući bes stavlja drugu osobu u neugodan položaj iščekivanja narednog postupka koji pored ostalog može da uključi i kaznu. Ispoljavanje besa je očigledno. Pogotovo ako se osoba u nadređenom položaju i sama nalazi u strogom lancu hijerarhije, ako je odgovorna za ponašanje onih koji su joj podređeni kao što je Plevljak u prvom primeru.<sup>34</sup> On se derao "kao da ga živa nabijaju na kolac" i pretio potčinjenim "unoseći se svakom od

<sup>33</sup> "Većina *zar* pitanja su u stvari retorska, na koja se ne očekuje odgovor, pogotovo ona koja izražavaju iznenađenje, nevericu, čuđenje" (Mrazović 2009: 506).

<sup>34</sup> Miroslav Krleža upotrebio je "zar-rečenicu" u većem broju primera u zbirci pripovedaka *Hrvatski bog Mars* (1922). Rečca *zar* se često našla na početku rečenica u prekorima koje starešina upućuje vojnicima u *Kraljevskoj ugarskoj domobranskoj noveli*.

sejmena u lice". Ženin glas *podrhtava* (drugi primer), glas vojničkog starešine je *ljut* (treći primer), a oči su mu *zažarene*. U posljednjem primeru prekor upućuje gnevna osoba. Navedene rečenice izgovorene su odmah pošto je propust uočen. Ali one imaju poseban značaj u delu teksta u kojem se javljaju. Posle njih usledi neka akcija, neka promena. Kantardžija je porušio držalice prislonjene uz džamijski zid. Majka je povelala Smiljku koja je izgubila kozu, a dečaku koji je posmatrao taj prizor to se urezalo u sećanje.

#### 2.4 DOMINACIJA, REZIGNACIJA

U dva naredna primera rečca "zar" upotrebljena je u pitanjima koja su tipična za situaciju u kojoj se neko saslušava. Okolnosti u kojima se podređena osoba našla nisu ni ovde za nju svakodnevnne ni obične. Ali nadređeni je u sasvim drugoj poziciji: on ima unapred pripremljen, naučen način postupanja u takvim prilikama. Svoje reagovanje prilagođava ponašanju podređene osobe. Te rečenice kao da su uzete iz nekog rutinskog protokola. U njima takođe ima nečeg pretećeg. Drugoj osobi se nude opcije, nudi joj se mogućnost da se predomisli, da postupi na drugi način.

188

– *Zar tako, Simane? (Priča o kmetu Simanu, 8: 167)*

– To ti je za početak. *Zar nije bolje da bez toga govoriš? (Na Drini ćuprija, 1: 48)*

– Sikter vlaš! *Zar ti toliki delija da carsko rušiš, a ovamo blagoradiš k'o žena! Biće kako je naredeno i kako si zaslužio. (Na Drini ćuprija, 1: 52)*

"Zar-rečenica" u ovim primerima odražava dominaciju. Utisak se pojačava ako se pre rečenice s rečcom *zar* podređenom uputi tek neka kratka opaska samo da bi se skrenula njegova pažnja. Tipična je upotreba izraza "zar tako" i "zar nije bolje". Upotreba izraza "zar tako" u kratkoj rečenici javlja se i u delima drugih pisaca.<sup>35</sup> Izraze "zar nije bolje"<sup>36</sup> i, nešto češće,

<sup>35</sup> (1) *Zar baš tako?* (2) *Zar ti tako, čiča Petre!* (3) *Ehe, zar tako!... aha!* (Ranković 1952, knj. 2: 191, 351, 378); (4) *Zar baš tako, pope?* (Glišić 1963: 210); (5) *Pa zar tako, pobratime?* (Veselinović 1983: 355); (6) *E, deco, deco, zar tako!* (Sremac 1977: 56); (7) *Zar baš tako, Čiko?* (Kočić 2006: 275); (8) *O, o! Ljubeznice moja, zar tako?* (Kovačić 1965: 105); (9) *Zar tako? Gle, gle!* (10) *Zar tako i vi?* (Šenoa 1983: 196, 196); (11) *Albino, zar tako?* (12) *Zar tako? Ti si me varala.* (Kumičić 1965: 131, 255); (13) *Zar tako? Tako da se rastanemo!* (Leskovar 1978: 121); (14) *Tako zar?* (Krlježa 1966: 133).

<sup>36</sup> (1) *Zar nije bolje da dočekaš dan?* (Jakšić 2016: 329); (2) *Zar nije bolje taj novac pokloniti našoj Domski, [...].* (Matavulj 2007: 390); *Zar nije bolje da živimo u dobru?* (Krlježa 1966: 124).

"zar ne ne bi bilo bolje" drugi pisci su takođe koristili u rečenicama od desetak reči.<sup>37</sup> Kumičić je bio sklon upotrebi izraza "zar ne bi dobro bilo".<sup>38</sup>

Nadzornik Pljevljak (poslednji primer) uspeo je da posle znatnog truda otkrije i uhvati Radisava, rušitelja gradnje, i privremeno oslobođen straha od glavnog zapovednika Abidage, sada s trijumfom odbija seljaka koji moli da bude pošteđen muka i nastoji da pre nego što ga podvrgne mučenju, sazna imena saučesnika.

I naredne rečenice izgovaraju uznemireni ljudi. One se razlikuju od prethodno navedenih. U svakoj od njih osoba koja ih izgovara nije u naredenom položaju u odnosu na one kojima je prekor upućen. Sopstveno ponašanje pomalo počinje da izmiče njenoj kontroli. Ona se našla u neugodnim, ponekad i dramatičnim okolnostima. U pitanju su ili šteta koja joj se nanosi ili ugrožavanje njenog opstanka. Odgovor, ili reakcija onih koji su u superiornom položaju, ako nešto od tog usledi, sasvim su nepredvidljivi. U narednim primerima osoba koja izgovara "zar-rečenicu" obraća se, osim u trećem primeru, grupi ljudi.

– Zar ste se protiv nas, protiv svojih najboljih prijatelja, digli? (*Travnička bronika*, 2: 180)

– Ko će meni dati na ovim vremenima krštenicu i su čim ću ja da je izvadim? A dotle, zar dijete da mi skapa? (*Svadba*, 5: 157)

– Ama ti dušu zijančersku, zar moj trud i muku da upropašćuješ! (*Kod kazana*, 6: 60)

– Zar tako, psi nijedni?! (*Rzavski bregovi*, 6: 162)

– Zar za mene da nema vina. A ovi ovdje? (*Dan u Rimu*, 8: 38)

– Zar meni vodu za vino? Meni! (*Noć u Albambri*, 8: 218)

Tako izgovorene rečenice odaju osobu koja gubi sposobnost da kontroliše svoje ponašanje i svoje postupke. Razjareni fra Marko (*Kod kazana*) krenuo je cepanicom na janičara koji poteže oružje i usmrćuje ga. Osoba

<sup>37</sup> (1) *Zar ne bi bolje bilo* da smo i Božić zajedno proveli. (Ranković 1952, knj 2: 367); (2) *A zar ne bi bolje bilo* da odemo do Deve? (Veselinović 1983: 134); (3) A, magarčino, *zar ne bi bolje bilo* da poždeneš malo brže! (4) *Zar ne bi bolje bilo* po naš narod da ostane u mraku neznanja, nego da se od njega odvajaju taki sinovi [...]. (Matavulj 2007, knj. 2: 159, 455).

<sup>38</sup> (1) Albino, *zar ne bi dobro bilo* da Julka k nama dođe? (2) Stipetiću, *zar ne bi dobro bilo* da načinim oporuku? (3) *Zar ne bi bilo bolje* da čim prije stupite pred oltar božji? (4) *Zar ne bi dobro bilo* da pođem sam u Peštu? (5) *Zar ne bi bilo dobro* da štogod okusimo? (6) Svijetli kneže, *zar ne bi bolje bilo*, da pribavim dobar nož? (Kumičić 1965: 102, 257; 1974: 118, 227, 237; 1973: 473).

koja izgovara "zar-rečenicu" u konfliktnoj je situaciji, u potpunom je razmimoilaženju s osobama iz okoline ili je ugrožena. Ona na trenutak gubi osećaj za realnost i prestaje da uvažava inferiornost sopstvenog položaja.

Posezanje za "zar-rečenicom" u prethodnim primerima odaje ponašanje kojim se ispoljava rezignacija. Davna se sam isprečio pred opasnom i pobunjenom masom (*Travnička bronika*). Gazda Nedeljko (*Rzavski bregovi*), vezan, nalazeći se u okolnostima koje isključuju i najmanje šanse na uspešan otpor, menja odnos prema svojim dušmanima, odustaje od poniznog upućivanja molbi za milost i obraća im se na način kojim bar štiti lično dostojanstvo.

## 2.5 NAGOVARANJE, NEGODOVANJE, OPOMENA

U sledećim primerima rečenica u kojoj se javlja rečca *zar* dolazi posle drugih pitanja ili uzvičnih rečenica. Dijalog se zaoštrio. Jedna osoba nastoji da ubedi drugu. "Zar-rečenica" upotrebljena je da bi se izrazila "neprihvatljivost ili neopravdanost nečega". Njome jedna osoba izražava opravdanost onog što sama čini ili što predlaže da se učini, a osporava opravdanost predloga druge osobe i njene namere ili postupke dovodi u pitanje. Reč je o neugodnim situacijama, bar za jednu stranu.

– Kako: da vidimo? *Zar* ne vidiš da se digla svjetina da ruši srpske kuće i dućane? Treba nešto učiniti. (*Gospodica*, 3: 105)

– Iš, ubio vas bog! Iš, pocrkale dabogda! Vaso, jadan ne bio, *zar* ne vidiš de kokoši pojedose jerište? Iš, iš! (*Gospodica*, 3: 106)

– Kako? *Zar* sad da te ostavim, kad ti je najpotrebnije? (*Gospodica*, 3: 225)

– Odavno nas niko ni za što ne pita i ni u što ne računa [...]. Pa *zar* tebi, bolan, ne dolazi u pamet ovo: kad nas za tolike krupne stvari, kroz tolike godine, ni za što ne upitaše, otkud sada ova milost od koje rebra pucaju? (*Na Drini ćuprija*, 1: 358)

– Bolje bi ti bilo da isteraš te bube iz glave i da se okaneš tvoje arheologije. *Zar* je za tebe da ispituješ tragove nekih starih kultura, i to tamo gde ih nema i ne može biti? Nije to posao za tvoju pamet i tvoje godine. (*Veliki raspust*, 1981, knj. 14: 294)

– Kako? Kako šta koristi? Gde je tebi pamet? *Zar* ne vidiš, jadan, da te sam anatemnjak navodi na te misli? Nemam žene? A šta si ti bolji što je imaš? I gdje su ta tvoja deca? (*Isповјед*, 5: 39)

– Šta, *zar* je došlo vrijeme da ljudi ne smiju popiti čašicu rakije ni proći pored crkve? (*Osatičani*, 8: 319)

- Šta misli taj lepotan [...]. *Zar* ovako prilazi zaljubljen čovek ženi za kojom čezne? (*Zlostavljanje*, 8: 135)
- Alojzije, šta to činiš od sebe? *Zar te nije boga strah?* (*Svečanost*, 8: 64)<sup>39</sup>
- *Zar* ne znate da se sa mnom sada govori znacima? (*Zapis o Goji*, 12: 143)
- A, to te tvoja plitka pamet uči! [...] *Zar* vas nije strah da vam djeca, gledajući ovo, hajduci i palikuće ne postanu? (*Ćilim*, 5: 150)

Jedna osoba ne vidi nešto što bi moralo da bude primećeno, što je po mišljenju druge očigledno. (Ponovilo se: "*zar* ne vidiš?") U pitanju su odnosi bliskih ljudi, ljudi koji se dobro poznaju, supružnika, prijatelja. Želi se postići promena ponašanja osobe kojoj se upućuje "zar-rečenica". U nekim primerima vidimo više pitanja koja slede jedno za drugim. Rečca *zar* se obično ne pojavi u prvoj rečenici. Posle nekoliko kraćih, oštrih, ponekad i netolerantnih pitanja, dolazi rečenica koja donekle ublažava prethodno oštar ton. Izražavajući negodovanje nizom kraćih pitanja, nešto jači argument smešta se u "zar-rečenicu". Ali ostaje utisak da je, u početku običan, miran dijalog postao napet. Do izražaja dolazi nestrpljenje i govornikovo nezadovoljstvo sabesednikovim načinom mišljenja i postupanja. Njemu se, doduše, ostavlja mogućnost da protivreči. Ali to se ne očekuje. Dijalog se pretvorio u monolog.<sup>40</sup>

## 2.6 SUPROTSTAVLJANJE

"Zar-rečenice" kojim jedna osoba izražava svoj stav suprotstavljajući se drugoj osobi, njenim predlozima da se nešto učini ili ne učini, umnogom su slične prethodnim. Neko treći vidi se u lošem svetlu (hajduci, lekari). I u ovim primerima rečca *zar* mogla je ponegde da se ne navede ili da se za nju nađe zamena. A kad se ona upotrebi, pojačava se stav koji se, bar privremeno, brani u dijalogu sa sabesednikom.

- Ama od koga ćeš je, bolan brajko, braniti, kažem mu ja, *zar* od ovih pijanih hajduka? (*Šala u Samsarinom banu*, 6: 138)
- *Zar* je onakav čovek za ovog, ovog... (*Prokleta avlija*, 4: 52)

<sup>39</sup> (1) *Zar vas nije Boga strah?* (2) Antune, *zar se ne bojiš Boga?* (3) Mato, *zar vas nije Boga strah?* – uzdahnu djevojka (4) Što, *zar se ne bojiš Boga?* – izlanu Elvira ustavši (5) Uh, onako se grditi! *Zar vas nije Boga strah?* (Kumičić 1963: 77, 85, 106, 173; 1972: 246); (6) Slična rečenica javila se i u priči *Smrt Franje Kadavera*: Pa *zar te nije Boga strah?* (Krlježa 1977: 236).

<sup>40</sup> U pitanju su primeri u kojima je dijalog "sveden samo na neurotični monolog upućen slušatelju koji [više] nije sugovornik" (Bilić 2015: 167).

– Ama, koji? Je li onaj plavi, visoki? *Zar* ne vidiš bolan da je i sam polumrtav od straha i da mu nije ni do čega? (*Prokleta avlija*, 4: 68)

– Dokle ćemo čekati – upada jedan od borbenijih – *zar* dok fil ne poraste i dok ne počne u kuće da nam upada i u čeljad dira? (*Priča o vezirovom slonu*, 5: 67)

– *Zar* ti ne vidiš da se vlasi preko nas biju i da će se na kraju sve o našu glavu obiti? (*Na Drini ćuprija*, 1: 357)

– I kad mi ko ovako kaže "Imala je divne oči", [...]. *Zar* to samo, "dva oka"?! (*Prokleta avlija*, 4: 104)

– Idi, bogati, čoveče! Šta je tebi? *Zar* da punim kesu tim šarlatanima i secikesama što se zovu lekari? (*Porodična slika*, 8: 281)

– Ti? *Zar* opet da govorimo o tebi? (*Omerpaša Latas*, 16: 278)

Za razliku od primera navedenih u prethodnom odeljku obraćanje sa-besedniku je nešto tolerantnije. Nije u pitanju uporno suprotstavljanje već odbijanje da se neki predlog prihvati, da se u datim okolnostima nešto učini. U pitanju je stav koji se ne brani ni čvrsto ni dosledno, stav koji se u nastavku razgovora još može promeniti. Merdžan nije pristao da preda Radisavljev leš za pet groša, ali se složio da to učini za šest groša. Natalija se (*Porodična slika*) ipak kasnije obratila lekarima i pristala na operaciju. Postavljanjem rečice *zar* na početak govornik (poslednji primer) izražava nezadovoljstvo što se ponovo pokreće razgovor na temu o kojoj se već raspravljalo.

192

## 2.7 ŠALA, RUGANJE

U prethodnim primerima često su u pitanju bile okolnosti usled kojih se jedna osoba nalazi u inferiornom položaju u odnosu na drugu ili druge osobe. Naredni primeri uzeti su iz razgovora ljudi među kojima nema hijerarhije. To su obični ljudi, kasabalije, oficiri, fratri, saputnici. "Zar-rečenicom" izražava se šala, ruganje. Šale su ponekad bezazlene, neuvredljive, a nekad nešto grublje, kafanske. Ponekad su grube, graniče s uvredom. U priči *Mustafa Madžar*, posle Mustafine primedbe, Abduselambeg nije znao "da li da se uvrijedi ili da stvar uzme kao šalu". U nekim od ovih rečenica javlja se grupa ljudi naspram pojedinca. Na njegov račun upućuju se šale, on je izvrgnut podsmehu, ruglu. A pojedinac se brani kako može i ume.

– *Zar* ti zgrn'o tolike milione, pa sada narodu daješ kelj da brsti? (*Gospodica*, 3: 150)

– *Zar* ja Aniki? Ne može to mene zapasti od vas gazda – brani se on, [...]. (*Anikina vremena*, 6: 53)

- Sestru im, njima i njihovoj Bosni! *Zar* je ovo neka zemlja? (*Mara milosnica*, 7: 124)
- Pa *zar* se ispod jorgana moglo da vidi? (*Mustafa Madžar*, 5: 34)
- Ha, ha, ha, ama *zar* pod habit papuču, fra Stjepane, ako si kršten? (*Napast*, 6: 71)
- Ama, ljudi, dajte onoga hodžu iz čaršije, kome je kuća pod vodom kao i naše. *Zar* ne vidite da ovaj s brijega uči s pola srca? (*Na Drini ćuprija*, 1: 92)

Ponašanje jedne ličnosti u suprotnosti je sa stvarnom predstavom koju sredina o njoj ima, što je osnov za šalu i podsmeh. Mustafi je poznato da je beg kukavica, a ne hrabar čovek. Rafo Konforti (*Gospodica*) želi da se prikaže kao dobrotvor, a u suštini je ratni profiter. U ovim rečenicama dolazi do izražaja način na koji Andrić u pripovedanje uvodi humor, podsmešljiv govor ili ruganje. Pisac nastoji da oponaša govor ljudi iz naroda. U drugom i petom primeru vidimo eliptičnu upotrebu: *Zar ja* [da idem] *Aniki?*; *zar* [si stavio] *pod habit papuču?*<sup>41</sup> U odeljku 2.3 videli smo već primer eliptične upotrebe: *Zar meni* [da podvaljujete] *vodu za vino?* Na sličan način upotrebili su rečcu *zar* i Ranković,<sup>42</sup> Matavulj,<sup>43</sup> Sremac,<sup>44</sup> Čipiko,<sup>45</sup> Matoš,<sup>46</sup> Kočić,<sup>47</sup> Čopić,<sup>48</sup> Krleža<sup>49</sup>.

U grupama primera u odeljcima 2.2 do 2.6 "zar-rečenice" izgovorene su s manjom ili većom oštrinom u govoru, a u primerima u odeljku 2.7 u šaljivom tonu. Sam sadržaj rečenog u svim grupama primera ostaje u uskoj vezi sa temom i glavnim događajem o kome se pripoveda. U pitanju je govorna situacija u kojoj je dostignuta kulminaciona tačka u priči. I kada su izgovorene s upitnom intonacijom, iza takvih rečenica obično nema re-

<sup>41</sup> Primeri eliptične upotrebe rečce *zar* u delu Branislava Nušića navedeni su u radu Vlajić-Popović 2016: 79.

<sup>42</sup> (1) Ha, dido, *zar* s leda! – podviknu mladić [...]. (2) *Zar* istina? – istrča neko s pitanjem (Ranković 1952, knj. 1: 8; knj. 2: 326).

<sup>43</sup> Šta je, Špiro, ako boga znaš? *Zar* ti k nama? Ili si nekim drugim poslom? – viknuh ja (Matavulj 2007, knj. 2: 105).

<sup>44</sup> *Zar* ti meni to! (Sremac 1977: 531).

<sup>45</sup> Što si nevesela? *Zar* ti žao što si došla? Eto, možeš se pohvaliti da si bila u Americi (Čipiko 1903: 99).

<sup>46</sup> *Zar* meni ćušku? (Matoš 1953: 275).

<sup>47</sup> *Zar* mene, Jabo? – pita ga prijekorno (Kočić 2006: 103).

<sup>48</sup> *Zar* Nikoletina bez oružja?! (Čopić 2017: 162).

<sup>49</sup> *Zar* i ti s dopusta!? (Krleža 1977: 270).

plika, nema odgovora. Ponegde se i ne očekuje da onaj kome se govornik obraća nešto kaže, pogotovo ako je "zar-rečenicom" upućen oštar prekor. Psihološki napregnuta situacija u odnosu između dve osobe<sup>50</sup> pojačana je "zar-rečenicom": čulo se pitanje, a izostao je odgovor.

## 2.8. PITANJE I ODGOVOR, POLEMIKA

Među izdvojenim primerima iz Andrićevog dela ima i "zar-rečenica" kojima se doista postavlja pitanje. Samo, takvih primera je malo.

U rečnicima se uz rečcu *zar*, kao što je navedeno na početku ovog rada, kaže da je to "uzvično-upitna rečca u formalnim pitanjima". Vuk Karadžić je u svom *Rječniku* pomenio dva značenja rečce *zar*. Naveo je i nekoliko primera.<sup>51</sup> Objašnjenje prvog značenja, korišćenje rečce *zar* ako se nešto pita, potkrepljeno je primerima na kraju kojih se nalazi upitnik. Jedno od tih pitanja je sledeće: "*zar* će i on doći?". Druga upotreba, *zar* koje bi moglo da bude zamenjeno s *možda*, ilustrovana je rečenicom sastavljenom od istih reči sadržanih u pomenutom pitanju, ali različito poredanih: "doći će *zar* i on". Vidimo da se upitnik nalazi na kraju prvog primera. "Zar-rečenica" je izgovorena s očiglednom upitnom intonacijom.

U naredna dva primera javlja se forma koju čine kratke upitne reči i izrazi. Deo tog niza reči je i lično ime ili lična zamenica. Upotrebom rečce *zar* oponira se sagovorniku. Na ova pitanja mogli bi da uslede odgovori i komentari. Ali razgovor može da se nastavi i u drugom pravcu. Tako je postupio Vitomir (*Lov na tetreba*). On je posle pitanja navedenih u primeru promenio temu razgovora i nastavio da priča o tome kako je jedne zime bio izložen studeni.

– Šta? Ko? *Zar* Mika? (*Zeka*, 5: 249)

– Ko, ja? *Zar* ja ozepsti? (*Lov na tetreba*, 8: 325)

<sup>50</sup> U 60 primera koji se odnose na govornu situaciju navedenih u drugom delu ovog rada "zar-rečenice" su se uglavnom javile pri obraćanju govornika jednoj osobi, pri čemu drugih osoba tu nema ili su isključene i ne učestvuju u razgovoru ako se nalaze u blizini. U manjem broju primera jedna osoba obraća se dvema-trima osobama ili neodređenoj, ali maloj grupi (prema redosledu navođenja: 6: 34, 1: 41, 5: 157, 6: 162, 8: 38, 8: 218, 8: 319, 5: 150, 5: 67, 4: 104, 6: 53, 1: 92). U primeru (2: 180) jedna osoba obraća se mnoštvu. Ali, Andrić je broj učesnika u razgovoru obično svodio na dve osobe. Trilog i polilog u njegovom delu posve su retki.

<sup>51</sup> U *Rječniku* Vuka Karadžića uz rečcu *zar* navode se objašnjenja: 1. eine Partikel, um zu fragen: [...] *zar* ti ne znaš? *zar* će i on doći? *zar* ima? 2. etwa, vielleicht [...]: doći će *zar* i on; ima *zar* (Karadžić 1977: 192).

U ovim pitanjima javlja se forma koja je karakteristična za dela srpskih pisaca realista.<sup>52</sup> Rečenica bi se mogla uzeti kao "znak raspoznavanja" srpske realistične (seoske) pripovetke. Takvoj formi pitanja u dijalogima bili su skloni Janko Veselinović i Svetolik Ranković, ali i drugi pisci.<sup>53</sup> U pričama *Zeko* i *Lov na tetreba* vidimo usamljene primere u Andrićevom delu kojima je pisac uspostavio vezu s književnom tradicijom. Trivijalnim pitanjem koje u priči *Lov na tetreba* seljak Vitomir Tasovac postavlja svojim sabesednicima Andrić je približio taj lik likovima seljaka iz Glišićevih i Veselinovićevih priča. U drugom primeru uz rečcu *zar* karakteristična je upotreba infinitiva.<sup>54</sup> Ali u ukupnom skupu primera "zar-rečenica" iz Andrićevog dela u malom broju primera rečca *zar* se javlja u običnom pitanju iza kojeg sledi odgovor. Andrić redukuje dijalog. Takvom postupku ne pogoduje upotreba rečce *zar* u rečenicama koje predstavljaju pitanja jer bi se u tim slučajevima dijalog morao proširiti ili odgovorom sabesednika ili komentarom njegovog ponašanja ukoliko odgovor izostaje.

Jedan od načina na koji pisac redukuje dijalog i izbegava replike ili komentare posle "zar-rečenica" kojima se nešto pita vidimo u primerima u kojima ista osoba, govornik, postavlja pitanje i odmah sam na njega odgovara.

- I *zar* je moguće da se ta misao nikako ne beleži, nigde ne knjiži? Ne, nije. (*Travnička bronika*, 2: 318)
- *Zar* ja za pet groša glavu da gubim! Ne, ne, neee! (*Na Drini ćuprija*, 1: 62)
- *Zar* ne vidiš da se posvetio? Svetitelj, bolan. (*Na Drini ćuprija*, 1: 60)
- Šta će ti siromah? Što se lepiš za sirotinju? Pusti je nek ide niz vodu kud je pošla. *Zar* sam ja Bog da pretvaram siromahe u bogate? Pa ni on to više ne radi! (*Travnička bronika*, 2: 200)

<sup>52</sup> (1) Ko, *zar* ja? (Veselinović, 1955: 145, 151, 152, 152, 154); (2) Ko? *Zar* ti? (3) Ko, *zar* tata? (4) Ko, *zar* ona? (5) Ko? *Zar* Čedomilj? (6) Ko? *Zar* Marija? (Veselinović, 1955: 138; 1927: 79; 19??, knj. 2: 142, 246; knj. 8: 40); (7) Ko, *zar* Jevdović? (8) Ko, *zar* ja? – viknu Paja. (9) Ama ko? *Zar* ona? (10) Ko *zar* ja? Ehej, kičo! (Ranković 1952, knj. 1: 15, 111, 247; knj. 2: 290); (11) Ko? *Zar* gazda Milun spao na njegovu paru! (12) Ko? *Zar* ja! Ama ni ovo! (13) Ko? *Zar* Momir? (14) Ko? *Zar* ja? (Glišić 1963: 258, 296, 453, 456); (15) Ko, *zar* ja? (Kočić 2002: 181); (16) Ko? *Zar* ja podnijet? (17) Ko? *Zar* mi ne znamo? (Čorović 1963, knj. 9: 46, 85); (18) Ko, *zar* ona! (Sremac 1975: 317).

<sup>53</sup> "Takav govor je poznat kao solilokvijum (latinski soliloquium – razgovor sa samim sobom)" (Tartalja 2000: 124).

<sup>54</sup> (1) Ama *zar* ona počī za Lazara? (Veselinović 1983: 178); (2) *Zar* izjesti čitavu njivu kuruza, pa ne *zasladiti* s paligrapom, e to bi bilo Bogu plakati! (Kočić 2006: 221); (3) *Zar* pustiti zemlju u tuđe ruke? (Čipiko 1966: 66); (4) *Zar* tolike žrtve, pa sad *napustiti* put?! (Domanović 1981: 37); (5) *Zar* ostaviti i zakonita muža svoga?... (Kovačić 1944: 353).

U primeru iz *Travničke bronike* Kolonja je, ne sačekavši da se Defose izjasni, sam odgovorio na svoje pitanje. Potpuno je jasno da ono nije ni postavljeno kako bi se odgovor dobio od osobe kojoj je upućeno. Kombinacijom pitanja i neposrednog kratkog odgovora na to pitanje govornik je izneo svoje čvrsto ubedenje koje smatra neporecivim. U trećem primeru na pitanje postavljeno u odričnoj formi odgovor je potvrđan, a obrnuto je u prethodna dva primera.<sup>55</sup> Neposredan, kratak odgovor "izgleda ne" na pitanje u formi "zar-rečenice" usledio je u monologu u primeru (3: 229).

Ponekad se "zar-rečenicom" postavlja pitanje u razgovoru koji je poprimio formu polemike. Mladići Stiković i Herak, osamljeni na mostu u romanu *Na Drini ćuprija*, razilaze se u svojim pogledima na suštinska politička pitanja toga vremena. Oštru polemiku vode takođe mladi ljudi fra-Julijan i Defose (treći primer). Iskusni ljudi konzul Davil i Tahir-beg vode oprezan dijalog u kome ne otkrivaju u celosti svoje stavove (četvrti primer).

– [...] *Zar* nisu naše pobjede na Kumanovu i Bregalnici u isto vrijeme najveće pobjede napredne misli i socijalne pravde? – To ćemo još vidjeti – upada Herak. (*Na Drini ćuprija*, 1: 297)

– *Zar* nestanak Turaka i slabljenje Austro-Ugarske, [...] nisu u stvari pobjede malih, demokratskih naroda i porobljenih klasa, u njihovoj težnji da zauzmu svoje mjesto pod suncem? (*Na Drini ćuprija*, 1: 297)

– *Zar* vi zaista nikad niste pomislili da ovi narodi koji se nalaze pod turskom vlašću, i koji se nazivaju raznim imenima i ispovedaju razne veroispovesti, moraju jednog dana, kad Turska Imperija padne i napusti ove krajeve, da nađu zajedničku osnovicu svoga opstanka, jednu širu, bolju, razumniju i čovečniju formulu ... (*Travnička bronika*, 2: 353)

– Nesumnjivo je da ima tačnosti u vašem izlaganju – hrabrio je Davil tef-tedara, [...] – ali *zar* vi mislite da će ruski car hteti da na sebe navuče gnev najvećeg hrišćanskog vladaoca i najmoćniju vojsku u hrišćanstvu? (*Travnička bronika*, 2: 397)

Kako će "zar-rečenica" da bude protumačena: kao retoričko pitanje, solilokvijum ili kao "pravo" pitanje na koje sledi sabesednikov odgovor, zavisi i od ponašanja samog sabesednika. Pošto mu se ne ostavlja dovoljno prostora da odgovori odmah posle takvog pitanja, on mora da se pomalo

<sup>55</sup> Upotreba rečice *zar* u pitanjima objašnjena je u normativnoj gramatici: "Upitna rečica *zar* izražava čuđenje (*Zar je već podne?*), služi za pitanja na koja se očekuje odričan odgovor (*Zar želiš da nastradaš?*) odnosno potvrđan odgovor ako je pitanje u odričnom obliku (*Zar nije lepa?*)" (Piper i Klajn 2013: 215).

izbori ako nešto želi da kaže (*upada Herak*). Stikovićevo pitanje s upotrebjenom rečcom *zar* izražava njegovo čvrsto ubedenje u ideje koje zastupa, nepokolebljiv stav, a istovremeno ostavlja i mogućnost Heraku da izrazi svoje neslaganje.

### 3. MONOLOG

U ovom delu rada pozabavićemo se "zar-rečenicama" koje nisu sastavni deo nekog dijaloga. To nisu rečenice koje je jedna osoba izgovorila, a druga čula. U pitanju je obraćanje čitaocu ili, češće, jedne ličnosti samoj sebi. Takav govor autori ponekad nazivaju imaginarnim.<sup>56</sup>

U narednim primerima pojavljuju se rečenice koje su nešto duže od prethodno navođenih. One su tipične za unutrašnji monolog ličnosti opterećene mislima. Povod za takvo stanje su događaji koji su se desili i neželjene, ponekad i neočekivane promene. Razrešenje okolnosti u kojima se ličnost doskoro nalazila rezultiralo je ishodom koji postaje izvor dilema, neugodnosti, sumnji, nedoumica.

197

#### 3.1 PREISPITIVANJE

Kao deo unutrašnjeg razgovora sa samim sobom, "zar-rečenica" je često rekapitulacija prethodnih misli. Osamljena osoba prepušta se opterećujućem preispitivanju. Pre nego što prihvati neku neugodnu, tešku istinu, ona neko vreme ostaje začuđena, pomalo iznenađena i u sebi uznemirena onim što se upravo dogodilo, što je takvim mislima prethodilo. Jedna ličnost preispituje svoj odnos prema drugim ljudima, a često i način na koji se oni prema njoj odnose.

*Zar* je prokletstvo starenja toliko moćno da ne zahvata samo našu sadašnjost, ne zamračuje samo budućnost, nego vlada i našim sećanjima-snovima? (*Žena na kamenu*, 7: 211)

*Zar* ću zaista zaspati? – pitala se jednim, slabijim, delom svesti. (*Žena na kamenu*, 7: 223)

---

<sup>56</sup> U pitanju je situacija u kojoj "kreirani likovi nerijetko razgovaraju sami sa sobom ili imaginarno s nekim drugim likom" (Katušić 2017: 116). Izraz "imaginarni razgovor" upotrebila je i Snežana Baščarević (2015: 129).

*Zar* niko nije otkrio onesvešćenu ženu pored kapije, ili njen leš? (*Smrt u Sinanovoj tekiji*, 6: 204)

*Zar* je on, ovaj koji je i ovakav kakav je, zaista mogao doći na pomisao da bi to moglo [...] da bi ona mogla? [...] Ah! (*Omerpaša Latas*, 14: 182)

Era! *Zar* je to Era? (*Na državnom imanju*, 6: 236)

Pa *zar* nije računica izgubila razlog svoga postojanja? (*Gospodica*, 3: 143)

Pa ipak! *Zar* samo zbog jednog uzvika da bude obeležen i prokažen zauvek? (*Poručnik Murat*, 1981, 14: 344)

*Zar* je toliko godina prošlo? (*Panorama*, 9: 145)

A ona je mislila: "Bože, *zar* i ovo može da bude?" (*Panorama*, 9: 143)

Može li to biti? *Zar* to može biti? pita se gazda Pavle neprestano i ne nalažeći odgovora vraća se ponovo na početak svoje misli o gubitku svega. (*Na Drini ćuprija*, 1: 384)

Preispitivanju se ponekad podvrgne i posve jednostavna, očigledna činjenica. Preispitivanje će jednu osobu mnogo više psihološki opteretiti ukoliko je za nju od posebne važnosti ono što se desilo, ako je došlo neočekivano ili ako se nije dogodilo iako je prema svim očekivanjima moralo da se dogodi. Takva zbivanja izazivaju čuđenje, nevericu. Osoba se teško miri s neminovnim zbivanjima na koja ne može da utiče. Pre nego ih konačno prihvati bavi se njima tako što na njih usredsređuje svoje misli.

198

### 3.2 DILEME, PROCENE, PRIVIDNO PITANJE

Dolazi na red grupa primera s rečenicama u kojim se iznosi neka dilema, procena ili se dovodi u pitanje nečiji postupak ili odnos prema nekom ili nečem. Neki primeri potiču iz rdova koje je pisac objavio u ranoj mladosti. Neke rečenice niti su uzvične niti imaju formalni oblik pitanja; na njihovom kraju ne nalaze se ni uzvičnik ni upitnik već jednostavno tačka. Pisac iznosi hipotezu o uzroku neke pojave, o mogućim ishodima; ponekad navodeći i alternative. Neke od sledećih rečenica pisac direktno upućuje čitaocu.

Je li moguće? Hoće li se to što naslućujem zaista dogoditi? [...] *Zar* ima još neko da je ovo ovako video i osetio? (*Znakovi pored puta*, 14: 213)

Ali *zar* je to jedina i poslednja protivurečnost i nepomirljivost u čovekovom životu? (*Znakovi pored puta*, 14: 301)

*Zar* nije mnogo da se pjesnici udostoje pripovjedati o tome kako ih boli duša ili kako su izgubili nadu. (*Ex Ponto*, 11: 44)

Zar je u blatnim ulicama, po uglovima sumnjivih kuća tvoje mjesto bilo? (*Ex Ponto*, 11: 46)

Ludo srce zar ti je žao da te ne vitla bura bespućem? (*Ex Ponto*, 11: 49)

Zvijezde, zar nije vaše treptanje kao šapat neki koji nas dovodi do očaja, kad ga napregnuto slušamo, a nikad ga ne možemo razumjeti? (*Ex Ponto*, 11: 57)

Tanka je i nevidljiva pregrada što me dijeli od vas, ali zar nije i oštrica mača tanka pa ipak je smrtonosna. (*Nemiri*, 11: 107)

Zar nije duša mirisnih krajina u meni? (*Nemiri*, 11: 127)

Zar nije žalosno da čoveka kao što ste Vi tiraniše i veže papin kalendar ili carev zakonik? (*Sunce ovog dana*, 11: 222)

Ti bdiješ i moliš i u pokornosti srca svoga pitaš: "Isuse, zar su nam za suze dana djeca naša?" (*Ex Ponto*, 11: 14)

Zar se nije i vama desilo da slučajno ulovite na telefonskoj liniji odlomak razgovora nekih nepoznatih ljudi? (*Znakovi pored puta*, 14: 217)

[...] pogledajte, recimo, čoveka koji vesla ili koji kopa. Koliko veštine strpljenja i istrajnosti njemu treba! Pa zar je naš posao ispod njegovog? (*Beleške za pisca*, 12: 51)

Zar onda nije svejedno gledati u daleku tačku na obzorju ili u lice žene koja nestaje preda mnom? (*Jelena, žena koje nema*, 6: 255)

Zar se onda ne bi moglo reći da književnost otkad postoji piše jednu istu knjigu o čoveku i njegovom odnosu prema svetu i postojanju, u hiljadama raznih vidova. (*Znakovi pored puta*, 14: 228)

Zar nije tako? (*Znakovi pored puta*, 14: 242)

Zar to nije pitanje kojim bi živi trebalo da se pozabave? (*Jakov, drug iz detinjstva*, 15: 82)

Piše se toliko; svuda, o svemu i svakojako; pa zar se ne bi moglo i o tome pisati? (*Jakov, drug iz detinjstva*, 15: 83)

I u ovoj grupi primera, kao i u prethodnoj, karakteristično je da rečca *zar* dolazi u kombinaciji s enklitikom ("zar je", "zar se", "zar ću"). Rečenicom koja na svom početku ima tu kombinaciju naglašene su dileme s kojima je suočen narativni subjekt. Oslonac na rečcu *zar* doprineo je u nekim od navedenih primera da se ublaži inače suviše smeo stav koji se u njima iznosi. Narator kao da traži nečiju podršku. A naslućuje se da bi i sam bio spreman da s pažnjom sasluša nekoga ko razmišlja na drugi način i da se suoči s njegovim stavom. Budući da "zar-rečenice" nisu deo dijaloga, u nekim tekstovima iz kojih su uzete, pogotovo kraćim, na čitaocu ostaje da sam procenjuje dileme koje pisac navodi, i da ostane na tome. Ali on može i da se, eventualno, prikloni nekoj alternativi ili pak da se uopšte ne složi

s piscem. Za sticanje celovitog dojma o ulozi "zar-rečenica" u navedenim primerima neophodno bi bilo uzeti u obzir širi tekst u čijem su sastavu bile.

Jedna od mogućih upotreba rečice *zar* jeste i prividno pitanje. U udžbenicima se kaže da se odgovor na njega "pretpostavlja kao dovoljno očigledan" (Tartalja 2000: 123). U prividnim pitanjima rečca *zar* često se javlja u kombinaciji s negacijom ("*zar* nije", "*zar* ne"). Ono što se upotrebom rečice *zar* postiže u ovim rečenicama najbolje može da se sagleda, slično kao i u nekim ranije navedenim primerima, ako bi se one pročitale izostavljajući rečcu *zar* ili ukoliko bi se za nju našla zamena (na primer, u nekim slučajevima upotrebom izraza: *Nije li tako?*).<sup>57</sup> Upotrebom rečice *zar* sugerisan je ponegde odgovor, kao u poslednjem primeru.<sup>58</sup> Živi bi svakako trebalo da se pozabave pitanjem alkohola koji je mnogim, kao Jakovu, skratio životni vek. Taj odgovor je očigledan. "Zar-rečenicama", poput ovih navedenih u ovoj grupi primera, mogu da prethode druge rečenice u kojima se navode argumenti kojima je teško protivrečiti. Ali ostaje da sagovornik, ukoliko drugačije misli, to i saopšti.

200

U primerima u odeljcima 3.1 i 3.2 "zar-rečenice" su imale u tekstu ulogu koja se znatno razlikuje od uloge koju su te rečenice imale u grupama primera u odeljcima 2.1 do 2.8. "Zar-rečenicima" nije pripala neka jača uloga u odnosu na druge rečenice koje joj u tekstu prethode ili slede, i koje su, isto tako, deo unutrašnjeg monologa jedne ličnosti. Tu nema tačke kulminacije kao u primerima uzetim iz dijaloga. U odeljcima 3.1 i 3.2 zapažamo da je dosta primera izdvojeno iz rane proze i *Znakova pored puta*. Takvim rečenicama pisac je u tekstu unosio raznovrsnost u način navođenja saopštenja o nekoj temi i u formi prividnog pitanja iznosio stav oko kojeg ne bi trebalo da ima dvojbe.

#### 4. PAR "ZAR-REČENICA", "ZAR-REČENICE" U NIZU

U Andrićevom delu "zar-rečenice" javljaju se i u paru, jedna neposredno iza druge ili razdvojene tekstem nevelike dužine. Samo, sudeći po broju izdvojenih primera moglo bi se reći da je Andrić "zar-rečenicu" retko koristio na taj način.

<sup>57</sup> "Upitna rečca *zar* izražava čudenje (*Zar je već podne?*), služi za *pitanja* na koja se očekuje odričan odgovor (*Zar želiš da nastradaš?*) odnosno potvrđan odgovor ako je pitanje u odričnom obliku (*Zar nije lepa?*)" (Piper i Klajn 2013: 215).

<sup>58</sup> "negirana pitanja sa *zar* sadrže i sugestivnu komponentu, tj. govornik očekuje da slušalac potvrdi zapažanja, pretpostavke govornika" (Mrazović 2009: 506).

Rečenice koje se navode u sledećim primerima jedna osoba je kazala u prisustvu druge osobe, odnosno pred nekoliko drugih osoba (poslednji primer). U prva dva primera pitanja su prividna. Oni koji su ih čuli nisu na njih obratili neku naročitu pažnju. Konzulovica Ana Marija je oduševljena vestima koje je upravo primila. A beg, nezadovoljan što je dobio malo seme-na samo "gundā zlovoljno". I u pretposlednjem primeru Anica samo sluša komentare svog muža koji čita novine, ali ne uključuje se u razgovor i ne odgovara mu. U poslednja dva primera odgovor se očekivao, ali je izostao. Jovanka i fra Marko (poslednji primer) nastojeći da pridobiju pažnju sagovornika "zar-rečenicama" pokušavaju da pojačaju svoje argumente. To su retki primeri ponovljene upotrebe rečice *zar* u jednoj replici u Andrićevom delu.<sup>59</sup>

– *Zar* to nije divno? *Zar* to nije divno? – uzvikivala je Ana Marija. (*Travnička bronika*, 2: 364)

– A zašto, *zar* je moj dinar šugav? *Zar* je to pravo, i, što se kaže, socijalno? (*Sjeme iz Kalifornije*, 2012: 371)

– Budale! Šta tu ima mnogo da se pita? *Zar* je malo tajnih društava ili špijunskih organizacija? I *zar* je jedna takva lepotica u njihovoj službi? (*Zlostavljanje*, 8: 136)

– Kako: ti idi, ako hoćeš? – ciknula je Jovanka. – *Zar* ja zbog tebe nedelju dana lomim noge, i sad kad sam stvar isterala na čistinu: "Ja neću da idem!" [...] Kakvo je sad to prenemaganje? *Zar* tolike pare da digne bitanga i da nas izvara, a mi da prstom ne mrdnemo? (*Gospođica*, 3: 214)

– *Zar* ćeš, bolan, i na onaj svijet s onim škembavim Kezmmom? *Zar* ne vidiš da se vas naduo od pića i poganluka? (*U musafirhani*, 6: 17)

"Zar-rečenice" u paru u narednim primerima nisu deo dijaloga. Navođenjem "zar-rečenica" u paru naglašen je značaj informacija koje se njima prenose. U primerima iz priča i romana (prva četiri primera) parne "zar-rečenice" kao deo unutrašnjeg monologa odaju stavove likova prema ljudima iz bližeg okruženja. U pitanju je osoba koja je razočarana njihovim ponašanjem, koja je uvidela da su nastale okolnosti za nju nepovoljne i da su događaji poprimili neželjen tok. Frustrirana je, na kraju je snaga da preduzme neku akciju. U prvom, trećem i četvrtom primeru u pitanju je ženski lik.<sup>60</sup>

<sup>59</sup> Veći broj primera ponovljene upotrebe rečice *zar* u dijalozima u jednoj replici nađen je u romanima koji su u ovom radu poslužili kao izvor: *Hajduk Stanko*, *U registraturi*, *Posljednji Stipančići*, *Gorski car*.

<sup>60</sup> "Zar-rečenice" koje slede jedna za drugom ili su razdvojene kratkim tekstom i navedene izvan dijaloga upotreбили su Svetolik Ranković u romanu *Seoska učiteljica* i Josip

To je žena koja uviđa da je nemoćna da ličnim zalaganjem postigne ono što bi inače želela. Stiče se utisak da već gubi strpljenje i nadu da će se tok stvari promeniti na način koji bi joj odgovarao.

Pitala se: *zar* ta muška životinja ne može da bude čista i poštena ni za trenutak, bar po izuzetku? Izgleda, ne. I *zar* niko nikome ne može da pride bez skrivenih namisli i prohteva? (*Gospodica*, 3: 229)

*Zar* u ovoj čaršiji, u kojoj pet ljudi ne možeš sastaviti da jednu istinitu i pravu reč kažu veziru u lice? Ništa, ništa se ne može! [...] *Zar* bez one četvorice pišman-efendija nije istina ostala istina i ono što je pravo, pravo? (*Priča o vezirovom slonu*, 5: 73)

*Zar* će se još jesti i plaćati? *Zar* i poslije svega ovoga ima još nešto da se radi ili kaže? Evo, on odlazi, a sramota ostaje. (*Mara milosnica*, 7: 118)

*Zar* njemu, u njegovim godinama i njegovom položaju, još trebaju žene? Ali trebaju Mađarici njegove pare. *Zar* on ne vidi šta mu sprema igračica? (*Cirkus*, 15: 66)

*Zar* i Bog zaboravlja? *Zar* nikad neće svanuti? (*Noć*, 11: 162)

A ovaj osmeh, mađiju njegovog kratkog veka i brzog nestanka – *zar* nikad, niko, nikome? *Zar* da zaista potone u mom snu. (*Nekad u Alpima*, 11: 235)

*Zar* to nije kao neka renesansna "beffa" (krvava šala), ili kao orijentalaska priča u kojoj ima i lukavstva i mudrosti i beznadnog pretvorstva? I *zar* ne iskaču obe ličnosti, sa svojim karakternim osobinama, kao vajane, iz ovog kratkog dijaloga? (*O Vuku kao piscu*, 13: 95)

*Zar* nisu svi u Venecueli moji dužnici? I vi sami, *zar* ne dugujete meni sve što jeste? (*Simon Bolívar Oslobodilac*, 13: 119)

Dve "zar-rečenice" pojačavaju utisak koji se upotrebom rečice *zar* inače postiže. Prvom se obično izražava neodobravanje, čuđenje, neslaganje. A drugom se sagovorniku želi skrenuti pažnja na nešto što on ne zapaža. Tu se javlja rečca *zar* u kombinaciji s negacijom u vidu forme "zar ne", "zar niko", "zar nikad", "zar bez". Pojačanje je naglašeno u četvrtom, sedmom i pretposlednjem primeru postavljanjem *i* ispred *zar*.<sup>61</sup> Vidimo da prva rečenica u ovim primerima počinje sa *zar*, a druga sa "i *zar*". (Napomenimo da je Andrić pojačanje postizao i upotrebom izraza "pa *zar*".<sup>62</sup> Takvo pojačanje

Kozarac u pripoveci *Tena*. I u jednom i u drugom delu u većem broju primera opisuje se ženski lik koji razmišlja o onom što mu se nedavno dogodilo.

<sup>61</sup> Uz primer: *A zar je to pravda?* navodi se da je *zar* "pojačano partikulom *a*" (Mrazović 2009: 506).

<sup>62</sup> U knjizi *Mrtvo more* Radoja Domanovića rečca *zar* našla se često u sastavu izraza "pa *zar*".

javilo se u nekoliko primera: u odeljku 2.1 u primeru (6: 187), u odeljku 2.5 u primeru (1: 358), u odeljku 2.7 u primeru (5: 34), u odeljku 3.1 u primeru (3: 143), u odeljku 3.2 u primeru (12: 51), u odeljku 4 u primerima (15: 83) i (16: 281). Izraz "ama zar" javio se u primeru (6: 34) u odeljku 2.1, a "ama, zar" u primeru (6: 71) u odeljku 2.7.

U kratkom eseju *Nezvani neka šute*, u pričama iz zaostavštine *Cirkus* i *Pakao* i u romanu *Omerpaša Latas* nalazimo „zar-rečenice“ u nizu. Više rečenica s rečcom *zar* dolaze jedna za drugom. Taj niz prekinut je kraćim tekstom u drugom i četvrtom primeru. Ali, "zar-rečenice" su blizu jedna druge, pripadaju jednoj celini (pasusu teksta, predmetu o kom se pripoveda). Više "zar-rečenica" u nizu Andrić je posve retko koristio. I sam je pisao o suviše čestoj upotrebi specijalnih efekata i riziku kojem se pisac time izlaže.<sup>63</sup>

Tako dakle! *Zar* te stvari imaju kraj? Pa to je onda kao i da ne postoje! *Zar* igra i lepota mogu da lažu? *Zar* su to samo bleštavi, nestalni i prolazni prividi koji nas lako opsene i zavladaju nama da bi nas isto tako brzo i neočekivano napustili? (*Cirkus*, 15: 63)

*Zar* nije imao drugih greha i poroka u životu? *Zar* nije posle u životu grešio sa tuđim ženama, sa rodbinom? *Zar* nije klevetao, lagao, ogovarao, tvrdičio, krao, pa i ubijao na svoj način? *Zar* je malo greha u dugom životu i lepoj karijeri? [...] *Zar* su jedna stupidno i podmuklo odškrinuta vrata dovoljna da kazne za svu večnost? (*Pakao*, 15: 142)

*Zar* su srpski vojnici, koji su još jučer na Savi i Dunavu umirali, mislili da li umiru za monarhiju ili republiku? *Zar* sirotinja po Bosni, Istri i Dalmaciji, koja izdišući čeka da joj se što prije donese hljeba i slobode, misli da li će joj to donijeti republika ili monarhija? *Zar* se kapitalističko-imperijalistička Italija, koja poseže za našim teritorijem, brine da li će okrnjiti republiku ili monarhiju? *Zar* je Narodno vijeće, kome su pune ruke posla a malo pomoći, nabacilo pitanje: republika ili monarhija? (*Nezvani neka šute*, Andrić 2018)

Mustajbeg ga pažljivo i začuđeno sluša. *Pa zar* i to još može biti? *Zar* se i to može o njemu pomisliti i kazati, pa ma samo i kao laž i laskanje? [...] I to, pita se, *zar* i to može biti? Jeste da je ovaj Evet-efendija izlapela i prepredena budala, ali *zar* baš sve što on kaže mora biti laž? *Zar* ne bi bar nešto od toga, bar slučajno, moglo biti istina? [...] Istina da je grozničav i da mu je glas promukao, ali *zar* je jedan čovek bolešljiv pa živi ugledan i poštovan među ljudima? *Zar* se i onom koji se nalazi nad ponorom samoubistva često ne otvaraju nove mogućnosti i neočekivani putevi daljeg života? (*Omerpaša Latas*, 16: 280–281)

<sup>63</sup> Sam Andrić je o tome pisao: "Izuzetni efekti ako se suviše ponavljaju postaju smetnja, sva se pažnja čitaočeva usredsredi na njih" (Andrić 1978, knj. 12: 228).

U priči *Pakao* u opisu jednog košmarnog sna navedene su mnoge sumnje, nedoumice i dileme koje su iskrsele pred jednu ličnost. Poslednji primer potiče iz romana *Omerpaša Latas*. U jednom dužem pasusu rečca *zar* upotrebljena je sedam puta.<sup>64</sup> Brat Omerpašin, Mustajbeg, pod teretom bolesti i lične nesređenosti, skoro da je pokleknuo u životu. On pada u teške krize. I dok razmišlja o svom životu i preispituje svoj položaj, vraća se na pitanje čiju smo upotrebu videli u poslednja dva primera u odeljku 3.1: *zar to može biti?*<sup>65</sup> Istovremeno, tračak nade javlja se u njemu dok sluša Evet-efendiju. Vidimo da je više "zar-rečenica" u nizu Andrić upotrebio u opisu posebno dramatičnih okolnosti u koje je dospela osoba o kojoj se pripoveda.

\* \* \*

204

Klasifikacija primenjena u ovom radu poslužila je kao dobra osnova za analizu rečenica u kojima je Ivo Andrić u svom delu upotrebljavao rečcu *zar*. Otkrivajući njenu ulogu u pojedinim primerima, tragajući za onim što je postignuto njenom upotrebom u tekstu, pokazalo se da unutar pojedinih grupa "zar-rečenica" postoje jasno uočljive zajedničke odlike – i da su, istovremeno, razlike između pojedinih grupa primera – znatne. "Zar-rečenica" u dijalozima dobija kod Andrića razne uloge. Korišćena je u situacijama u kojima jedna ličnost izražava sumnju u nešto, zatim kada upućuje prekor drugoj osobi, kada se šali ili ruga. Tamo gde je dijalog poprimio oštriju formu, "zar-rečenica" je upotrebljena prilikom nagovaranja, negodovanja ili suprotstavljanja. Njome je ponegde formulisan i ključni stav jedne ličnosti koja ubeđuje drugu, želeći da dovede do promene njene odluke ili da utiče na njeno ponašanje. Čuđenje, prekor i suprotstavljanje dolaze do izražaja s pojačanim efektom ako je rečca na početku rečenice. Rečca *zar* u

<sup>64</sup> Rečcu *zar* Krleža je ponovio šest puta u jednom pasusu u priči *Kraljevska ugarska domobranska novela* (Krleža 1966: 120). O višestrukom ponavljanju iste reči i kratkog izraza u pasusu i kraćem tekstu u Andrićevim pričama i romanima govori se u ranije objavljenom članku (Šoljak 2008).

<sup>65</sup> Sličnu rečenicu upotreбили su i drugi pisci: (1) *Zar i to može da bude?* – pomisli on. (2) *Kako... zar to može da bude?* – promuca Đurica. (3) *Kako ... zar to može da bude?* (4) *Zar to može biti!* (Ranković 1951, knj. 1: 85, 113; 1952, knj. 2: 113, 267); (6) *Zar i to može biti?* (Veselinović 1889: 166); (7) *Zar zbilja to može biti?* (Matavulj 2007, knj. 4: 59); (8) *Zar bi i to moglo biti?* (9) *A zar to može biti [...]*. (10) *Zar to može biti.* (Ćorović 1967, knj. 1: 279; knj. 2: 301; knj. 8: 321).

Andrićevom tekstu posve retko je upotrebljena kao "uzvično-upitna rečca u formalnim pitanjima" iza kojih sledi odgovor ili komentar onoga kome je upućena. Primeri njene upotrebe u rečenicama koje imaju samo privid pitanja obično se javljaju u tekstu na mestu na kojem je pripovedanje o nekom događaju stiglo do kulminacione tačke. U monologu su "zar-rečenice" obično korišćene u opisu stanja u koja dospevaju ličnosti opterećene mislima, preispitivanjem, dilemama, procenama. Andrić je ponekad pojačavao utisak koji ostavlja "zar-rečenica" tako što je rečenicu počinjao izrazima "i zar" i "pa zar", a ponekad i tako što je neposredno iza nje, ili u njenoj blizini, navodio novu "zar-rečenicu".

Posežući za "zar-rečenicama" Ivo Andrić je uspevao da oslanjajući se na njih postigne posebne efekte kada je u pitanju tok naracije i logičko povezivanje delova koji čine jednu epizodu, jednu priču. Imajući u vidu samu tehniku pripovedanja, moguće je uočiti da mnogim od tih rečenica pripada poseban značaj u njegovom tekstu, bilo da u pripovedanju predstavljaju tačku zaokreta, tačku kulminacije ili pak da se njima saopštavaju važne odlike konačnog ishoda u nekom skupu dramatičnih okolnosti koje traže razrešenje.

#### LITERATURA

- Andrić, Ivo. 1978. *Sabrana dela*. Beograd: Prosveta.
- Andrić, Ivo. 1981. *Sabrana djela*. Sarajevo: Svjetlost.
- Andrić, Ivo. 2012. *Sabrane pripovetke*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Andrić, Ivo. 2018. "Nezvani neka šute". *Politika*, 01. 12. 2018. U: Kultura, umetnost, nauka (dodatak listu). Preštampano iz lista *Novosti*, 299. 08.12.1918.
- Bašćarević, Snežana. 2015. "Andrićeva poetička načela". U: *Zbornik radova Učiteljskog fakulteta Leposavić* 9: 123–135.
- Bilić, Anica. 2015. "Moć priče u *Proklesoj avliji* Ive Andrića i kulturi pamćenja". U: *Andrićeva Avlija* (Andrić-Initiative, 8). Ur. B. Tošović. Graz/Banja Luka/Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske i Svet knjige d.o.o. – nmlibris: 161–172.
- Čipiko, Ivo. 1903. "Cvijeta". U: *Letopis Matice srpske* 1: 76–101.
- Čipiko, Ivo. 1966. *Pauci*. Beograd: Nolit.
- Čopić, Branko. 2017. *Orlovi rano lete*. Novi Sad: Budućnost.
- Ćorović, Svetozar. 1967. *Sabrana djela*. Sarajevo: Svjetlost.
- Domonović, Radoje. 1981. *Mrtvo more i druge satirične priče*. Beograd: Rad.
- Đukić-Perišić, Žaneta. 2012. "Jedan pogled na Andrićev pripovedački opus". Pogovor u knjizi: Ivo Andrić, *Sabrane pripovetke*, drugo dopunjeno izdanje. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Hodel, Robert. 2008. "Zajednica i društvo u Andrićevom romanu *Na Drini ćuprija*". U: *Sveske zadužbine Ive Andrića* XXVII, 25: 157–171.

- Ivanić, Mirela. 2016. "Leksika pasivnog fonda u odabranim delima Ive Andrića". U: *Prilozi proučavanju jezika* 47: 55–70.
- Ivanova, Irina. 2015. "Prokleta avlija i Zapisi iz mrtvog doma". U: *Andrićeava Avlija* (Andrić–Initiative, 8). Ur. B. Tošović. Graz/Banja Luka/Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske i Svet knjige d.o.o. – nmlibris: 279–285.
- Jakšić, Đura. 1978. *Pripovetke*. Sabrana dela III. Beograd: Slovo ljubve.
- Jakšić, Đura. 2016. *Deset vekova srpske književnosti: Đura Jakšić*. Novi Sad: Matica srpska.
- Karadžić Stefanović, Vuk. 1977. *Srpski rječnik*. Beograd: Nolit.
- Katušić, Bernarda. 2017a. "Anika i veliki Drugi". U: *Kultura* 154: 335–367.
- Katušić, Bernarda. 2017b. "Govor i trauma u Andrićevoj *Proklesoj avliji*". U: *Književna smotra* 49, 185 (3): 113–123.
- Kočić, Petar. 2002. *Sabrana djela*, knj. 1. Banja Luka: Besjeda.
- Kočić, Petar. 2006. *Izabrana djela*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Košćak, Nikola. 2015. "Heteroglosija i dijalogičnost u romanu *Prokleta avlija*". U: *Andrićeava Avlija* (Andrić–Initiative, 8). Ur. B. Tošović. Graz/Banja Luka/Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske i Svet knjige d.o.o. – nmlibris: 329–335.
- Kovačić, Ante. 1944. "Ladanjska sekta". U: *Pripoviesti* I. Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod: 293–365.
- Kovačić, Ante. 1965. *U registraturi*. Beograd: Nolit.
- 206 Kozarac, Josip. 1950. "Oprava". U: *Djela*. Zagreb: Zora: 447–468.
- Krleža, Miroslav. 1966. *Novele*. Beograd: Prosveta.
- Krleža, Miroslav. 1977. *Hrvatski bog Mars*. Sarajevo: Svjetlost.
- Kumičić, Eugen. 1963. *Začudeni svatovi*. Zagreb: Zora.
- Kumičić, Eugen. 1965. *Sirota*. Zagreb: Školska knjiga.
- Kumičić, Eugen. 1972. *Urota zrinjsko-frankopanska*. Zagreb: Mladost.
- Kumičić, Eugen. 1974. *Gospoda Sabina*. Zagreb: Školska knjiga.
- Lazarević, Laza. 2011. *Izabrane pripovetke*. Beograd: Evro-Giunti.
- Leskovar, Janko. 1978. *Propali dvori/Sjene ljubavi*. Zagreb: Mladost.
- Lotman, Jurij. 1976. *Struktura umetničkog teksta*. Prev. N. Petković. Beograd: Nolit.
- Maretić, Tomo. 1963. *Gramatika hrvatskoga ili srpskog književnog jezika*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Martine, Andre. 1973. *Jezik i funkcija*. Prev. N. Kovač. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Matavulj, Simo. 2007. *Sabrana dela u devet knjiga*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Matoš, Antun Gustav. 1953. "O tebi i o meni". U: *Sabrana djela*, svezak prvi: 273–276.
- Mrazović, Pavlica. 2009. *Gramatika srpskog jezika za strance*. Sremski Karlovci/Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Mulabdić, Edhem. 1974. *Pripovijetke*. Izabrana djela, knj. 2. Sarajevo: Svjetlost.
- Nenadović, Mateja. 2005. *Memoari*. Beograd: Narodna knjiga.
- Obradović, Dositej. 2005. *Izabrana dela*. Beograd: Narodna knjiga.
- Peco, Asim. 1985. "O nekim specifičnostima Andrićeve rečenice". U: *Stazama našega jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva: 240–252.
- Popović Šapčanin, Milorad. 1879. *Pripovetke*, knj. 1 i 2. Pančevo: Braće Jovanović.

- Popović Šapčanin, Milorad. 1912. *Sanjalo*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Piper, Predrag i Ivan Klajn. 2013. *Normativna gramatika srpskog jezika*. Novi Sad: Matica srpska.
- Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, knjiga II. 1967. Novi Sad: Matica srpska.
- Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, knjiga VI. 1969. Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik.
- Sremac, Stevan. 1977. *Pop Ćira i pop Spira/Limunacija u selu*. Beograd: Prosveta.
- Sremac, Stevan. 2011. *Ibiš-aga*. U: Deset vekova srpske književnosti: Stevan Sremac. Novi Sad: Matica srpska: 221–233.
- Šenoa, August. 1983. *Zlatarevo zlato*. Zagreb: Globus.
- Šimunović, Dinko. 1952. *Pripovjetke*. Djela I. Zagreb: Mladost.
- Šolak, Zdravko. 2008. "Ekonomija i disekonomija reči i izraza u Andrićevim pripovetkama i romanima: čarobni broj sedam". U: *Sveske Zadružbine Ive Andrića XXVII*, 25: 213–234.
- Tartalja, Ivo. 2000. *Teorija književnosti*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Veselinović, Janko. 1983. *Hajduk Stanko*. Beograd: Nolit.
- Vlajić-Popović, Jasna B. 2016. "Rečca *zar* – preko sintakse i semantike do etimologije (*Zar* ti to misliš? ↔ Ti to misliš *zar*?)". U: *Južnoslovenski filolog LXXII*, 1–2: 65–83.

## Abstract

207

### DISTINCTIVE FEATURES OF ANDRIĆ'S "ZAR" SENTENCES

The paper analyses the so-called "zar" sentences in Ivo Andrić's oeuvre. The sample of 133 sentences is divided into those which appear in dialogues, those which appear in monologues and those which appear close to each other in the same paragraph. This method has enabled analysing the usage of the particle "zar" and the function of "zar" sentences in descriptions of narrated events. Accordingly, the paper argues that Andrić rarely uses the particle "zar" in a standard interrogative sentence which is followed by a response; instead, he tends to use it in the form of a rhetorical question following which there is usually no dialogical response or commentary, which can be found in monologues.

**Key words:** Ivo Andrić, particle "zar", dialogue, monologue